

एक सहभागी कृती

सहभागिता हमी पद्धती

ज्ञानाचे आदान प्रदान करण्याचा एक मंच

Cornelia Kirchner

स्थानिक व पारंपारिक शेतकऱ्यांजवळ शेतीपद्धती सुधारणेसाठी असलेल्या ज्ञानाला आज जास्तीत जास्त महत्त्व प्राप्त होत आहे. सहभागिता हमी पद्धती (Participatory Guarantee System) मध्ये शेतकऱ्यांमध्ये शेतीविषयक ज्ञानाच्या माहितीचे देवाणघेवाण करून त्यांचे ज्ञान समृद्ध करण्याचे फार मोठे सामर्थ्य आहे.

स्थानिक व पारंपारिक ज्ञानाला पाश्चात्त्य जगात जाणीवपूर्वक जास्त काळापर्यंत नाकारण्यात आले. १९९० पर्यंत संशोधकांनी निर्माण केलेल्या शास्त्रीय ज्ञानाला जास्त महत्त्व देण्यात आले. हे ज्ञान वरून खाली एकाच स्तरावरून शिकविणाऱ्या संशोधकांपासून शिकणाऱ्या शेतकऱ्यांपर्यंत देण्यात आले. आज स्थानिय, पारंपारिक ज्ञानाची उपयुक्तता ही विस्तृत प्रमाणात स्वीकारल्या जात आहे. शेतकरी हा आता नुसता माहिती घेणारा राहिला नसून त्याच्याजवळ असलेले ज्ञान व अनुभव हा आता ज्ञानाचा अमूल्य स्रोत व नावीन्यता आणण्याचे साधन म्हणून सर्वमान्य होत आहे.

सेंद्रिय शेतीसोबतच संपूर्ण कृषी क्षेत्रात शेतकरी ते शेतकरी दृष्टिकोनात विविध हितसंबंधीयामध्ये सहभागिता पद्धती ही माहितीच्या प्रसाराचे अपरिहार्य साधन म्हणून ओळखली गेली आहे. 'शेतकरी ते शेतकरी हा दृष्टिकोन औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेल्या देशांमध्ये विशेषतः सुविधांची कमतरता असलेल्या शेतकऱ्यांमध्ये उपयोगी दिसत आहे.

सेंद्रिय शेती ही गरिबी, हवामानातील बदल आणि जैवविविधतेचा ऱ्हास इत्यादी आव्हानांना संबोधित करण्यासाठी मोठे योगदान देऊ शकते. कृषी विषयक ज्ञानावर तिचा भर आहे. नवनवीन कल्पना (Innovation) अमलात आणणे, नवीन परिस्थितींना व आव्हानांना प्रतिसाद देण्यासाठी सतत अभ्यास करणे व ज्ञानाचा प्रसार करणे हे यामध्ये महत्त्वाचे आहे. आज अशी मान्यता आहे की सेंद्रिय शेतीला विविध ज्ञानप्रणालीची आवश्यकता आहे जी स्थानिक व शास्त्रीय ज्ञानावर आधारित आहे. शाश्वत शेती आणि पर्यावरणीय व्यवस्थापन वृद्धिंगत करण्यासाठी शेतकरी व इतर हितसंबंधी घटक यांच्यादरम्यान ज्ञानाची भरघोष देवाणघेवाण करण्याची गरज ओळखणे गरजेचे आहे.

पीजीएस ज्ञानाचे देवाणघेवाण करण्याचे एक व्यासपीठ ज्ञानाचे आदानप्रदान सोपे करणे हे आव्हानात्मक कार्य आहे. हे शक्य करण्यासाठी अनेक मूलभूत बाबींची पूर्तता करणे गरजेचे असते. ज्यामध्ये विश्वास हा अति मूलभूत बाब आहे. जर एकमेकांवर विश्वास असेल तरच शेतकरी आपल्या कल्पना व अनुभव एकमेकांना वाटतील. ज्ञानाची पूर्तता आणि देवाणघेवाण करण्यासाठी साधने व संधीची उपलब्धता देखील महत्त्वाची आहे. शेतकऱ्यांचा वैविध्यपूर्ण दृष्टिकोन, क्षमता व गरजा या ज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी महत्त्वाच्या बाबी आहेत हे लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे. ज्ञानाची देवाणघेवाण व प्रसार सुलभ होण्यासाठी संबंधित परिस्थिती व अपेक्षा/गरजा लक्षात घेऊन पूरक पद्धतीचा वापर करणे गरजेचे आहे.

(Participatory Guarantee System) सहभागी हमी व्यवस्थाच्या व्याख्येप्रमाणे त्यात सहभागी असलेल्या सभासदांमध्ये एका विशिष्ट दर्जाचा सहयोग व सधन ज्ञानाची देवाणघेवाण महत्त्वाची असते. यात असे अनेक घटक अंतर्भूत आहेत जे ज्ञान विनिमय कार्यासाठी अनुकूल वातावरण निर्मितीसाठी योगदान देऊ शकतात. जसे की विश्वास, समानता, सामायिक दृष्टी व पारदर्शकता हे पी.जी.एस.चे मुख्य घटक सभासदांना एकमेकांचे स्पर्धक न समजता, एकमेकांना आधार देण्याची वृत्ती बाळगतात. एक उच्च पातळीवरील संवाद, माहितीची देवाणघेवाण व सतत शिकण्याची प्रक्रिया ही पी.जी.एस. पद्धतीचे मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत.

या लेखाचा मुख्य हेतु हा आहे कि ज्या संकल्पना व तत्त्व पी.जी.एस.च्या प्रमुख घटक व वैशिष्ट्यात आहेत. त्या वास्तवात आढळतात किंवा नाही. काय पी.जी.एस. हे शेतकऱ्यांमध्ये ज्ञानाचे आदानप्रदान वाढविण्यास उपयोगी आहेत का? या लेखात पी.जी.एस.च्या विविध प्रक्रियेमध्ये कोणते तंत्र उपलब्ध असून वापरल्या जाते. सहभागी शेतकऱ्यांमध्ये कुठल्या प्रकारच्या ज्ञानाची देवाणघेवाण होते व त्याचा त्यांच्यावर प्रत्यक्ष काय प्रभाव होतो याचे विश्लेषण या लेखात केले आहे.

हा लेख आयफोम ऑरगॅनिक इंटरनॅशनल द्वारा पी.जी.एस. प्रणाली राबवित असलेल्या सर्व देशांतून संख्यात्मक व गुणात्मक गोळा केलेल्या माहितीच्या आधारे व आयफोम ऑरगॅनिक इंटरनॅशनलला माहिती असलेल्या विविध प्रयोगांच्या संदर्भातील ज्ञानाच्या देवाणघेवाणाबाबतची सांख्यिकी माहिती या आधारे लिहिला आहे. वार्षिके पी.जी.एस. सर्वेक्षण २०१३ मध्ये ही माहिती जमा केली होती. पारंपारिक सामाजिक प्रक्रिया व पी.जी.एस. यामधील परस्पर संबंधांचा जागतिक तुलनात्मक अभ्यास आयफोम ऑरगॅनिक इंटरनॅशनल द्वारा २०११ ते २०१४ दरम्यान केला गेला. या अभ्यासात चार उपखंडातील सात देशात राबवल्या गेलेल्या नऊ पी.जी.एस. पद्धतीची गुणात्मक माहिती जमा केली होती. आयफोम ऑरगॅनिक इंटरनॅशनलनी पूर्वी राबवलेल्या पी.जी.एस. प्रकल्पाच्या आढावा अहवालातील माहितीशी ही माहिती सुसंगत होती.

स्थानिक ज्ञान विशेषरूपाने संबंधित असते

पी.जी.एस. पद्धती ही विविध स्वरूपात व संदर्भात अस्तित्वात आहे. पी.जी.एस.चा आकार हा लहान भागात डझनभर पेक्षा कमी शेतकऱ्यांपासून ते राष्ट्रीय पातळीवर हजारो शेतकऱ्यांपर्यंत आहे. देशात सेंद्रिय शेतीला पूरक अशी सेंद्रिय मानके व राष्ट्रीय योजनेचे समर्थन व विकसित होत असलेले सेंद्रिय क्षेत्र यांचा पी.जी.एस.च्या अंमलबजावणीवर प्रभाव पडतो. पी.जी.एस.चे व्यवस्थापन शेतकरी स्वतः करू शकतात किंवा स्थानिक स्वयंसेवी संस्था (NGO) ना अनेक भागधारकांद्वारे त्याचे व्यवस्थापन करता येते. ही विविधतासुद्धा पी.जी.एस.मधील ज्ञानाच्या आदानप्रदान प्रक्रियेला लागू असते. पी.जी.एस.वरील वार्षिक किंवा तुलनात्मक सर्वेक्षणात सहभागी असलेल्या सर्व पी.जी.एस. गटांद्वारे पी.जी.एस.मुळे शेतकऱ्यांमधील ज्ञानाच्या देवाणघेवाण प्रक्रियेत फार मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली असे नोंदविण्यात आले. काही पी.जी.एस. गटांद्वारे (उदा. सफायर कोस्ट पी.जी.एस., ऑस्ट्रेलिया व सिस्टेमा अइखज, ब्राझील) सहकारी तत्वावर शिकणे व ज्ञानाची देवाणघेवाण हा त्यांच्या पी.जी.एस.चा मुख्य फायदा ठरला आहे. नेचर ॲण्ड प्रोग्रेस या फ्रान्समधील सर्वात जुन्या पी.जी.एस. पद्धतीची स्थापना १९६४ मध्ये झाली आम्ही शिकलो की ज्ञानाच्या देवाणघेवाण प्रक्रियेत सहभागी होणे ही पी.जी.एस.मध्ये सहभागी होण्याची मुख्य प्रेरणा असू शकते. नेचर ॲण्ड प्रोग्रेस बाबत याचा उल्लेख करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे की अशा संस्थांच्या स्थापनेचा मुख्य उद्देश उत्पादन तंत्रावर आधारित ज्ञानाच्या देवाणघेवाणीचा मंच तयार करणे हा आहे.

पी.जी.एस.मध्ये सहभागी होणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये जास्त प्रमाणात सेंद्रिय शेती पद्धती व तंत्रज्ञान, ज्यामध्ये पारंपारिक ज्ञान व नावीन्यता या दोहोंचा समावेश आहे अशा ज्ञानाची देवाणघेवाण होते. सहशेतकऱ्याना मातीची वैशिष्ट्ये, हवामानाची परिस्थिती व बाजारपेठेचे स्थानिय ज्ञान व अनुभव हे उपयुक्त व संबंधित असते. काही पी.जी.एस. गटानुसार (जसे भारतातील किस्टोन, फिलीपीन्सची MASIPAG) पी.जी.एस.च्या क्रिया या पारंपारिक ज्ञानाचे जतन करण्याचे एक प्रभावी साधन आहे किंवा विसरलेले किंवा विसरत चाललेले ज्ञान व पद्धती पुन्हा प्रस्तावित करण्यास सक्षम मदत करणारे आहे.

पी.जी.एस. नेटवर्कमध्ये विविध समस्यांवर एकत्रित काम करताना शेतकरी एकत्रितपणे त्यांचे ज्ञान विकसित करतात.

कृषी विषयक तांत्रीक ज्ञानाच्या देवाणघेवाणीशिवाय विविध पी.जी.एस. समुहाच्या संयुक्त उपक्रमांद्वारे शेतकरी व्यावहारिक मुद्दे जसे विपणन व अन्न प्रक्रिया इ. विषयातील कौशल्य व ज्ञानाची देवाणघेवाण देखील करतात. सहभागी कार्यशाळा किंवा विविध विषयांवर एकत्रित काम करून पी.जी.एस. नेटवर्कमधील शेतकरी त्यांचे ज्ञान विकसित करतात एकत्रितपणे शिकतात व त्या व्यतिरिक्त इतर व्यावहारिक माहिती जसे शेती निविष्ठाचे पुरवठादार किंवा पद्धती व इतर पूरक विशेष व तांत्रिक माहितीचे आदानप्रदान करतात. गटातील अनुभवी शेतकरी किंवा विशेज्ञ (जसे तंत्रज्ञ, शास्त्रज्ञ) जे अनेक पी.जी.एस.मध्ये कार्यरत आहेत. त्यांच्याकडून देखील पी.जी.एस. गटात मार्गदर्शन मिळते.

आपसात पुनरावलोकन ज्ञानाचे आदानप्रदान करण्याचे बहुमूल्य साधन

ज्ञानाचे देवाणघेवाण करण्याच्या संधी निर्माण करणे हे पी.जी.एस.चे मुख्य बलस्थान आहे. संपूर्ण पी.जी.एस. उपक्रमात ज्यामध्ये माहिती गोळा केल्या

गेली. त्यामध्ये शेतकऱ्यांच्या समुहाद्वारे शेतावर नियमित निरीक्षणाला/तपासणीला ज्ञानाच्या देवाणघेवाणीचे एक महत्त्वाचे साधन मानले गेले. समुहातील आपसी पुनरावलोकन दरम्यान शेतकरी, समस्या व आव्हाने यावर चर्चा करून एकमेकांना सल्ला देतात. शेतावर असल्यामुळे त्यांना वापरलेल्या तंत्राचे जवळून निरीक्षण करता येते व चांगल्या पद्धती आणि कमतरता व त्यावरील सुधारणा सहज लक्षात येतात. एक गोष्ट लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की तयार केलेल्या उत्तम मूल्यमापन प्रक्रियेमुळे तपासणीच्या वेळेस अशा प्रकारच्या चर्चेला प्रोत्साहन मिळते.

अनेक पी.जी.एस. गटातील शेतकरी नुसते शिवार फेरीसाठी भेटत नसून ते स्थानिक गटांमध्ये नियमित बैठकासुद्धा घेतात. त्या बैठका विशिष्ट कार्याकरिता, जसे पी.जी.एस. कौन्सिलचे प्रतिनिधी निवडणे, विपणन योजना तयार करणे किंवा अनौपचारिक सामाजिकरण व ज्ञानाची देवाणघेवाण इत्यादीसाठी होतात. पी.जी.एस. गटानुसार त्यांचे रीतीरिवाज वेगवेगळे पहायला मिळतात. काही पी.जी.एस. समुहात शेतकरी अशा बैठकांमध्ये कधी एकत्र येत नाहीत तर काहीमध्ये शेतकरी त्यांच्या लहान समुहात नियमित भेटतात. कमीत कमी वार्षिक एक बैठक ही बहुतांशी समुहाद्वारे घेण्याचा विचार राहतो. काही पी.जी.एस. समुहात शेतकरी त्यांचे उत्पादन एकत्रिपणे विकतात किंवा बाजारात एकत्रपणे नेतात. अशा गटांत वारंवार संवाद घडतात. काही गटांत शेतकरी जवळजवळ राहतात व शेतीच्या कामात एकमेकात नियमित मदत करतात. उदा. टांझानियातील मेंडेलिओ शेतकरी गटातील शेतकरी जे एकाच गावात राहतात व शेतीसाठी टेरेस तयार करण्यासाठी एकमेकांना मदत करतात.

किस्टोन फाउंडेशन द्वारा निलगिरी बायोस्पीअर रिजर्वमधील स्थानिक समुदायासोबत १९९५ मध्ये काम करण्यास सुरुवात केली. पर्यावरण संवर्धनासोबतच स्थानिक समुहाचे जीवनमान उंचावण्याच्या प्रयत्नामध्ये सेंद्रिय शेतमालाला बाजारपेठ मिळवून देण्याचे प्रमुख कार्य यावर भर होता. या गटांमध्ये शेतमालाची एकत्रित विक्री, बियाणे प्रबंधन व संवर्धन, माहिती व तंत्रज्ञानाची देवाणघेवाण व पारंपारिक ज्ञानाचा वापर तसेच लघु बचत इत्यादी अनेक सामाजिक उपक्रमांचा समावेश होता. या गटांमध्ये तरुण आणि वृद्ध अशा सदस्यांचा समावेश आहे जे परस्पर शिक्षण आणि सन्मान याची व्याप्ती वाढवतात. पी.जी.एस.ने ज्ञान वाटपासाठीचे एक व्यासपीठ म्हणून माती व जलस्रोतासह आर्द्रता, संरक्षण तंत्र, देवाणघेवाण इत्यादी शेतीच्या विविध पैलूवर मोलाचे योगदान केले आहे. सर्वेक्षणात दिलेल्या प्रतिसादात लोकांना असे आढळून आले की पी.जी.एस.ने आंतरिक संवादात वाढ झाली व समुपदेशन आणि आर्थिक सहाय्यासाठी वेळ व संधी मिळाली. किस्टोन पी.जी.एस.मध्ये सहभागी असलेला एक शेतकरी म्हणतो, ''पारंपारिक ज्ञानाचा पिढ्यानपिढ्या प्रसार केला पाहिजे व आम्ही बघतो की पी.जी.एस. या ज्ञानाच्या प्रसारात फार महत्त्वाची भूमिका आहे.''

पी.जी.एस. गटाची बैठक चालू असतांना

नियमित समूह बैठकांव्यतिरिक्त अनेक पी.जी.एस. प्रशिक्षण व कार्यशाळा आयोजित करतात. ही प्रशिक्षणे नवीन सभासदांना प्रशिक्षित करण्यासाठी सतत घेतली जातात. यात पी.जी.एस. ची पद्धतीसोबत सेंद्रिय पद्धती शिकवली जाते. तसेच ही प्रशिक्षणे सर्व शेतकऱ्यांसाठी सामान्य समस्या व आव्हाने समजण्यासाठी नेहमी घेतली जातात. काही पी.जी.एस.नी शेतकी शाळा स्थापन केलेल्या आहेत. (उदा. टांझानिया व भारत) काही पी.जी.एस.नी ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी ऑनलाईन/डिजिटल मंच व पी.जी.एस. परिचालन पुस्तिका हे प्रभावी तंत्र असल्याचे सांगितले. काही पी.जी.एस. (उदा. सर्टिफाईड नॅचरली ग्रोन, युएस वा सफायर कोस्ट पी.जी.एस., ऑस्ट्रेलिया) ऑनलाईन सक्रिय असून न्युजलेटर व ऑनलाईन फोरमद्वारे ज्ञानाची देवाणघेवाण करत आहेत. शेतांमध्ये जास्त अंतर असल्यामुळे व प्रत्यक्ष बैठका कमी होत असल्यामुळे हे माध्यम जास्त उपयोगी असल्याचे त्यांचे मत आहे. पी.जी.एस. परिचालन पुस्तिका ही पद्धती शेतकऱ्यांना मार्गदर्शक व पी.जी.एस.च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी फायद्याची आहे.

विस्तृत फायदा

पी.जी.एस. समुहातील शेतकऱ्यांमध्ये ज्ञानाची देवाणघेवाण ही सतत व सामान्यपणे होणारी क्रिया आहे. अनेक पी.जी.एस. समुहात ज्ञानाची देवाणघेवाण ही नुसत्या समुहातील शेतकऱ्यांमध्ये सीमित न राहता ती पी.जी.एस.मध्ये सहभागी न झालेले इतर सेंद्रिय शेती करणारे शेतकरी व पारंपारिक शेती करणारे नजीकचे शेतकरी यांच्याशी पण होते. अशाप्रकारे पी.जी.एस. हे त्या त्या विभागात ज्ञान वाढविण्यासाठी व सेंद्रिय पद्धतीची जागरूकता वाढविण्यास महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

पी.जी.एस. गटाबरोबर सतत राहून वेगवेगळे भूमिकेतून ज्ञानाची देवाणघेवाण करण्यास मदत करणाऱ्यास हित संबधीयांमध्ये ग्राहक, पी.जी.एस.चे कर्मचारी, व्यापारी, सरकारी अधिकारी, विद्यार्थी व मीडियाचे प्रतिनिधी यांचा समावेश असतो. या विविध हितसंबंधीयांची सहभागी होण्याची पद्धती व वारंवारिता ही वेगवेगळ्या पी.जी.एस.सोबत बदलते व ती पी.जी.एस.ची रचना, तपासणी भेटी कोण करतो, बैठका कशा घेतल्या आहेत व विपणनाचे कुठले माध्यम वापरले जाते यावर अवलंबून असते.

शेतकऱ्यांचे सशक्तीकरण व सुधारित सेंद्रिय तंत्रज्ञान

जागतिक तुलनात्मक अभ्यासात पारंपारिक सामाजिक प्रक्रिया व पी.जी.एस. पद्धती (Intervation) या दोहोतील आंतरप्रक्रियामुळे पी.जी.एस. गटातील शेतकऱ्यांचे सबलीकरण हा महत्त्वाचा फायदा आढळून आला. यात त्यांचा वैयक्तिक विकास, आत्मविश्वास मजबूत होणे, ज्ञान व कौशल्य वाढणे याचा समावेश आहे. विशेषकरून महिलांचे सशक्तीकरण पी.जी.एस.च्याद्वारे झाले. कारण त्यांना प्रशिक्षणांमध्ये व तांत्रिक सहयोग या प्रक्रियामध्ये समान संधी मिळाल्या. शेतकऱ्यांच्या सशक्तीकरणामध्ये ज्ञानाचे शेतकऱ्यांमध्ये होणारे आदानप्रदान हे एक मुख्य अंग होते.

यासोबतच अभ्यासात असे आढळून आले की, पी.जी.एस. पद्धती ही शेतकऱ्यांमधील ज्ञानाच्या देवाणघेवाणीचा मंच असल्यामुळे सेंद्रिय शेती पद्धतींचा विकास होण्यास सहाय्यक ठरली. इतकेच नव्हे तर पी.जी.एस.मुळे पारंपारिक ज्ञानाचे जतन, प्रसार व शेतकऱ्यांना बळ मिळते. गावातच उपलब्ध असलेल्या स्थानिक देशी निविष्ठा व वाण वापरण्यास, नैसर्गिक संसाधनाचे प्रबंधन सुधारित पद्धतीने करणे शक्य होते. या अभ्यासात असेही लक्षात आले की पी.जी.एस.मध्ये सहभागी होऊन ते सेंद्रिय शेती पद्धतीचा मोठ्या प्रमाणात अवलंब करीत होते. ज्यामुळे त्या त्या स्थानिक विभागात नैसर्गिक संसाधनांचे प्रबंधन सुधारण्यास मदत झाली. या पद्धतीमध्ये पारंपारिक बियाणांचा वापर, स्थानिक प्रजातींची पैदास, सेंद्रिय निविष्ठांचे उत्पादन व वापर, झाडे लावणे व शाश्वत कृती वानिकी, विविध प्रजातींची लागवड करून जैवविविधता वाढविणे, गांडुळ खताचे उत्पादन, समपातळीची बांधबंदिस्ती, मल्चींग व पिकांची फेरपालट इत्यादीचा समावेश होता.

आव्हाने व मर्यादा

शास्त्रीय ज्ञानाचा खालपर्यंत होणारा प्रसार याची नेहमी टीका झाली. कारण ते ज्ञान काही विशिष्ट व चांगल्या शिक्षित शेतकऱ्यांपुरते मर्यादित राहत होते. या अभ्यासामध्ये हे लक्षात आले की पी.जी.एस. पद्धती शेतकऱ्यांमध्ये ज्ञानाची देवाणघेवाण करण्यात महत्त्वाची भूमिका राबविते तसेच या पद्धतीत लहान व दुर्लक्षित शेतकऱ्यांपर्यंत हे ज्ञान यशस्वीपणे पोहचविण्यास मदत होते. तरीही विविध पी.जी.एस. गटात माहितीच्या प्रसारासाठी काही मर्यादा येत आहेत. काही पी.जी.एस. गटाच्या नेटवर्कमध्ये ज्ञानाचा असमान प्रसार होत आहे असे आढळून आले आहे. उदा. दक्षिण आफ्रिकेत ग्रामीण व कमी शिक्षित शेतकऱ्यांचे माहितीच्या देवाणघेवाण प्रक्रियेत अत्यंत कमी योगदान होते. त्यापैकी पुष्कळ शेतकरी हे फक्त त्यांच्या शेताच्या सामुदायिक निरीक्षणादरम्यानच उपस्थित राहात होते. यावरून असेही लक्षात येते की अनेकदा पी.जी.एस.ची पोहोच मर्यादित स्वरूपात असून सर्वच शेतकऱ्यांना त्याचा समान फायदा होत नाही.

याशिवाय हेसुद्धा लक्षात घ्यावे लागेल की या अभ्यासासाठी गोळा केलेली माहिती ही कार्यरत पी.जी.एस.ची होती. परंतु अनेक पी.जी.एस. समूह जे बंद झाले होते, माहीत नव्हते किंवा अभ्यासले गेले नव्हते. त्या पी.जी.एस. गटाकडून 'मर्यादा व आव्हाने'बाबत बरेच काही मुद्दे समोर आले असते. असे शक्य आहे की, काही ठिकाणी विशिष्ट पार्श्वभूमीवर पी.जी.एस.च्या शेतकऱ्यांचा ज्ञानाच्या देवाणघेवाण करण्यावर मर्यादा होत्या. जिथे शेतकऱ्यांमध्ये असलेली स्पर्धा व एकमेकांना सहकार्य न करण्याची वृत्ती होती तिथे या मर्यादा नक्कीच दिसतील. काही ठिकाणी विशिष्ट सांस्कृतिक पार्श्वभूमीमुळे शेतकऱ्यांमध्ये किंवा इतर हितसंबंधीयामध्ये विश्वास निर्माण होऊ शकत नाही. असे असले तरी या अभ्यासाचे निष्कर्ष स्पष्ट करतात की पी.जी.एस. जरी सर्वच परिस्थितीत एक योग्य मॉडेल होऊ शकत नसेल तरीही ते जगाच्या पुष्कळ भागात शेतकऱ्यांसाठी एक उपयुक्त तंत्र व त्यांच्या फायद्याचेच ठरलेले आहे.

महत्त्वाचा संदेश व निष्कर्ष

विशेषतः सेंद्रीय शेतीत ज्ञानाचे आदानप्रदान/प्रसार शेतकऱ्यांमध्ये करणे हे नावीन्यपूर्ण पद्धती व नवीन परिस्थिती व आव्हानांशी लढण्यास आवश्यक

आहे. ज्ञानाच्या देवाणघेवाणीमुळे शेतकरी एकमेकांपासून व मागील अनुभवातून शिकतात. शेतकऱ्यांकडून तंत्रज्ञानाच्या, माहितीच्या व प्रशिक्षणाच्या मागण्या आहेत की ज्या अजूनपर्यंत पूर्ण झाल्या नाहीत. हे शास्त्रीय स्थानिक/पारंपारिक ज्ञान या दोहोसाठी लागू आहे. शेतकरी, शेतीपद्धती, वाढीची परिस्थिती व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी या प्रत्येक ठिकाणी वेगवेगळ्या असल्याने माहितीची, माहितीच्या प्रकाराची व माहितीच्या देवाणघेवाणीची वाटप पद्धतीची गरज आज शेतकऱ्यांना आहे.

पी.जी.एस. हे एक असे साधन आहे जे या परिस्थितीत बहुमूल्य योगदान देऊ शकते. स्थानिक परिस्थितीनुसार सोप्या अनुकल रणीय पद्धतीमुळे पी.जी.एस. हे माहितीच्या देवाणघेवाणीसाठी अनुकूल वातावरण तयार करते. ते माहितीच्या विस्तारासाठी प्रभावी तंत्राचे/माध्यमांचे पर्याय उपलब्ध करते.

पी.जी.एस.द्वारे स्थानिक तांत्रिक माहितीची देवाणघेवाण सर्वसाधारण जास्त प्रमाणात होते. त्याचा उपयोग इतर अन्य प्रकारच्या माहितीची देवाणघेवाण करण्यासाठी होतो. स्थानिक समुहातील शेतकऱ्यांमध्ये ज्ञानाची देवाणघेवाण ही सतत होते. परंतु पी.जी.एस.मध्ये मोठ्या स्तरावर हितसंबंधीय या प्रक्रियेत सहभागी होऊन सेंद्रिय पद्धतीच्या ग्राहक व इतर शेतकऱ्यांमध्ये जागरुकता वाढविण्यास मदत होते. जगभरात आपसी निरीक्षण हे शेतकऱ्यांमुळे अनौपचारिक देवाणघेवाणीचे प्रमुख साधन असल्याचे सिद्ध होते. बहुतांश पी.जी.एस. पद्धती ही विस्तृत प्रमाणात हितसंबंधीयांद्वारे अंमलबजावणीसाठी उपयोगात आणल्या जात आहे.

ज्ञानाचे देवाणघेवाणीच्या पी.जी.एस.च्या पद्धतीचे जवळून निरीक्षण केल्यास असे आढळते की पी.जी.एस. हे सेंद्रिय शेतीसाठी फार उपयोगी आहे. विशेषतः दोन बाबतीत, एक म्हणजे ते दुसऱ्या विकसित होत असलेल्या पी.जी.एस. समुहाला प्रेरणा व प्रोत्साहन देतात. तसेच दुसरे म्हणजे बहुतांश पद्धती सर्वच पी.जी.एस.ला जशाच्या तशा लागू होत नसल्या तरी परिस्थितीनुसार बदल करून त्याचा अवलंब करता येतो. या प्रकारे पी.जी.एस. हे शेतकऱ्यांमध्ये ज्ञानाची देवाणघेवाण वाढविण्यास तर मदत करतेच परंतु त्यासोबत सेंद्रिय शेतीला विकसित करण्यास मदत करते व चांगल्या कृषी पद्धतींचा प्रसार करते. हे एक आजच्या परिस्थितीत वरदानच आहे.

Cornelia Kirchner

IFOAM - Organics International
Charles-de-Gaulle Strasse 5 53113
Bonn - Germany
Email : C.Kirchner@ifoam.bio

Source: *Participatory Guarantee Systems - A platform for knowledge exchange, LEISA INDIA March 2016*

मराठी अनुवाद : श्री. लक्ष्मीकान्त पडोळे

।। आवाहन ।।

आपल्या पर्यंत तर अंक पोहोचला. तुमच्या परिचयातील कोणी व्यक्ती किंवा संस्था आहे का ज्यांना हा लिसा चा अंक सतत पोहोचावा ? असेल तर पुढिल तपशील लगेच युवा रुरल असोशिएशन, दातिर बिल्डीग, अमर नगर, चिखली रोड, मानेवाडा रिंग रोड, नागपूर या पत्तावर, इमेल : info@yraindia.org **किंवा दूरध्वनी** 0712-2743972 **वर कळवा**

नाव _____

व्यक्तीगत/संस्थागत (स्पष्ट करा) _____

पद _____

पोस्टाचा पत्ता (पूर्ण) _____

_____

फोन / मोबाईल _____

इमेल _____